УДК 811.512.145

Х.Ч. Алишина

ФУАТ ӘШРАФ УЛЫ ГАНИЕВ – ТӨРКИ ТЕЛ БЕЛЕМЕНДӘ ФӘННИ МӘКТӘПКӘ НИГЕЗ САЛУЧЫ

Статья посвящена жизни и научной работе Фуата Ашрафовича Ганиева, выдающегося тюрколога, чьи заслуги отмечены многочисленными званиями и должностями: в свое время он был членом Российского комитета тюркологов, академиком Академии гуманитарных наук, членом-корреспондентом Академии наук Республики Татарстан, Заслуженным деятелем науки Российской Федерации и Республики Татарстан, доктором филологических наук и профессором. Ф.А. Ганиев внес существенный вклад в исследование татарского языка, занимаясь вопросами его сохранения и развития, а также изучением татарской орфографии и совершенствованием письменности. Его научное наследие впечатляет: более 300 публикаций, из которых 16 – монографии. В статье подробно рассматривается его вклад в такие области, как татарская морфология и лексикография. Результатом его научных изысканий стало появление в татарском языкознании новой дисциплины – «Словообразование», которая заняла свое место рядом с «Морфологией» и «Синтаксисом». Статья о незаурядном ученом написана в знак глубокого уважения и благодарности.

Ключевые слова: татарский язык, видовая характеристика глаголов татарского языка, суффиксальное словообразование в татарском литературном языке.

This article is dedicated to the life and scientific work of Fuat Ashrafovich Ganiev, a distinguished Turkologist whose achievements are recognized by numerous titles and positions: he was a member of the Russian Committee of Turkologists, an academician of the Academy of Humanities, a corresponding member of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan, an Honored Scientist of the Russian Federation and the Republic of Tatarstan, a Doctor of Philology, and a professor. F.A. Ganiev made a significant contribution to the study of the Tatar language, focusing on its preservation and development, as well as the study of Tatar orthography and the improvement of the written language. His scholarly legacy is impressive: over 300 publications, 16 of which are monographs. The article examines in detail his contributions to such fields as Tatar morphology and lexicography. His research resulted in the emergence of a new discipline in Tatar linguistics – «Word Formation,» which took its place alongside «Morphology» and «Syntax.» This article about this extraordinary scholar is written as a sign of deep respect and gratitude.

Keywords: Tatar language, aspectual characteristics of Tatar verbs, suffixal word formation in the Tatar literary language.

Танылган тюрколог, Россия тюркологлар комитеты әгъзасы, Гуманитар фәннәр академиясе академигы, Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең мөхбир әгъзасы, РФ һәм ТРның атказанган фән эшлеклесе, филология фәннәре докторы, профессор Фуат Әшраф улы Ганиевка 2025 елның 1 августында 95 яшь тулган булыр иде.

Ф.Ә. Ганиев 1959 елда СССР ФАнең Казан филиалы Тел, әдәбият һәм тарих институты каршындагы аспирантурага укырга керә, күренекле профессор Латыйф Җәләй җитәкчелегендә диссертация яза.

1963 елда ул «Татар телендә фигыльләрнең вид характеристикасы» темасына кандидатлык диссертациясе яклый. Анда ул тюркологиядә беренче тапкыр төрки телләрдә чикләнгән һәм чикләнмәгән фигыльләр булуын ача. Алга таба төрки телләрдә совершенный һәм несовершенный вид категориясе булмавын фәнни яктан исбатлый. Аңа кадәр күп кенә тикшеренүчеләр әлеге категориянең төрки телләрдә дә булу мөмкинлеген фаразлаган. Галим рус телендәге совершенный һәм несовершенный вид категориясе мәгънәләренең төрки телләрдә фигыльләрнең чикләнгән һәм чикләнмәгән булуына бәйле рәвештә заман формалары белән имплицит рәвештә бирелүен билгели, бу исә төрки телләрдә бөтенләй яңа нигезләмә булып тора. Ул беренче мәртәбә төрки телләрдә ярдәмче фигыльләрнең совершенный һәм несовершенный вид категориясен белдерүгә бернинди катнашы булмавын аңлатып бирә ала. Фуат Ганиев тюркологиядә беренче тапкыр эш-хәрәкәтнең башкарылу ысуллары категориясен («Aktionsart») аерып чыгара һәм системалы рәвештә тикшерә. Галим фикеренчә, мәсәлән, татар телендә ул лексик-грамматик категория булып тора, чөнки аны белдерүдә лексик һәм грамматик чаралар катнаша: ярдәмче фигыльләр, фигыль формаларын редупликацияләү һәм кушымчалар.

1970–1985 елларда Фуат Ганиев берничә монография бастыра: «Фонетическое словообразование в татарском языке» (1973), «Суффиксальное словообразование в татарском литературном языке» (1974), «Вопросы морфологии татарского языка» (1980), «Образование сложных слов в татарском языке» (1982), «Конверсия в татарском языке» (1985).

1977 елда галим «Суффиксальное словообразование в татарском литературном языке» дигән темага докторлык диссертациясе яклый. Монографияләрендә һәм докторлык диссертациясендә ул татар телендә сүз ясалышының 8 ысулын билгели: 1) фонетик, 2) кушымчалау, 3) нигезләр кушылу, 4) сүзтезмәнең кушма сүзгә күчүе, 5) сүзтезмәнең, бер үк вакытта кушымча алып, кушма сүзгә күчүе, 6) конверсия (бер сүз төркеменә караган сүзнең һәм сүз формасының икенче сүз төркеменә күчүе), 7) лексик-семантик, 8) аббревиация.

Шунысын да әйтергә кирәк: тюркологиядә Фуат Ганиев тикшеренүләренә кадәр грамматикаларда, кагыйдә буларак, сүз ясалышының 3–4 ысулы гына карала. Өстәвенә сүз ясалышының өч ысулы – нигезләр кушылу, сүзтезмәнең кушма сүзгә күчүе, сүзтезмәнең, бер үк вакытта кушымча алып, кушма сүзгә күчүе бер ысул – сүзләр кушу ысулы буларак өйрәнелә, бу исә татар телендәге кушма сүзләр ясалу системасын тамырдан бозып күрсәтә.

Тюркологиядә сүзьясалыш ысулы буларак конверсиягә игътибар бирмиләр диярлек, ә ул тулы бер системаны тәшкил итә һәм күпмедер дәрәҗәдә инглиз телендәге конверсияне хәтерләтә. Ф.Ә. Ганиев бер

хезмәтен тулысынча шушы проблемага багышлый. Һәм бу эш яшь диссертантлар тарафыннан уңышлы дәвам иттерелә.

Татар телендә реликт күренеш буларак сүзьясалышының фонетик ысулы да сакланган, күренекле галимнең аның буенча язылган хезмәте дә дөнья күрә.

Галим кушымчалау ысулы белән сүзьясалышын структурфункциональ ысул белән, ягъни һәр кушымчалы сүзнең мәгънәсен ясаучы нигез мәгънәсе белән бәйләп тикшерә, бу исә сүзьясалыш мәгънәләрен объектив дөрес ачарга мөмкинлек бирә.

Бөтен тел белемендә сүз төзелеше, билгеле булганча, морфологик структура буларак карала. Фуат Ганиев сүздә ике структура таба: 1) сүзьясагыч структура; 2) морфологик структура. Галим фикеренчә, аларның үзара бернинди уртаклыгы юк: сүзьясалыш структурасы сүздә – лексик, морфологик структура грамматик мәгънәгә ия бар нәрсәне белдерә, ә бу исә лингвистикада бөтенләй яңа нигезләмә булып тора.

Шунысын ассызыклап үтәргә кирәк: галим «суффикс» термины урынына «аффикс» терминын куллануга катгый каршы була. Билгеле булганча, аффикс термины префикс, конфикс, инфикс, суффикс, интерфикс һ.б. кебек күп кенә төшенчәләр өчен гомумиләштерүче термин булып тора.

Ф.Ә. Ганиев шулай ук омоним кушымчаларны аеру критерийларын билгели. Ул татар телендәге сүзьясагыч кушымчаларның барысын да исәпкә ала һәм анализлый, һәм аларның саны 2 тапкырдан күбрәккә арта.

Аерым яңа фәнни нигезләмәләр галимнең «Татарский язык: проблемы и исследования» (2005) хезмәтендә дә чагылдырылган. Ф.Ә. Ганиев татар тел белемендә сүзьясалышы дип аталган мөстәкыйль лингвистик дисциплина булдыра.

Билгеле булганча, төрки телләрне өйрәнүчеләр барысы да аларны агглютинатив телләр дип кенә карыйлар, ягъни аларда грамматик һәм лексик мәгънәләр агглютинация, ягъни кушымчалау (суффиксация) аша белдерелә дип аңлаталар. Мондый караш төрки телләрнең асылын һәм характерын тулаем боза, чөнки аларда лексик мәгънәләрнең яртысыннан артыгы, ә грамматик мәгънәләрнең яртысына якыны аналитик рәвештә, ягъни өстәмә сүзләр белән белдерелә. Күргәнебезчә, төрки телләрне агглютинатив телләргә генә кертү бик үк дөрес түгел. Төрки телләр – галим фикеренчә, агглютинатив-аналитик телләр. Моннан төрки телләр морфологиясенең яртылаш аналитик булуы аңлашыла. Төрки телләр лексикасында аналитик, ягъни катлаулы сүзләр бөтен лексиканың яртысыннан артыгын тәшкил итә. Бу нигезләмә, һичшиксез, галимнең зур ачышы булып тора.

Фуат Ганиев тюркологиядә беренче мәртәбә француз һәм инглиз телләрендәге кебек аналитик килешләрнең булуын билгели. Мәсәлән, татар телендә нуль кушымчалы исем + бәйлек конструкциясе киң кулланыла. Бу нигезләмә – татар тел белеме өчен дә, тюркология өчен

дә яңалык. Ф.Ә. Ганиев тәкъдим иткән әлеге яңа концепция буенча кандидатлык диссертациясе дә якланды.

Төрки телләрдә интерфикслар булуын билгеләү дә – тюркологиядә зур яңалык, ул әлегә кадәр дөрес аңлатылмаган күп кенә ясалма сүзләрнең һәм аларның формаларының төзелешен төгәл һәм дөрес ачарга мөмкинлек бирә *(алты+ш+ар)*.

Телебездә катлаулы лексик берәмлекләрнең бик күп булуын билгеләү дә татар лексикасын өйрәнүдә зур алга китеш булып санала. Чөнки сүзлекләр төзегәндә телнең мондый байлыгына игътибар бирелми, хәтта исәпкә дә алынмый. Галим сүзлекләр төзегәндә катлаулы сүзләрнең исәпкә алынмавын исбатлый. Шул сәбәпле төрки сүзлекләр бик ярлы күренә, ди ул. Хәзерге вакытта бу сүзләр сүзлекләргә кертелә.

Ф.Ә. Ганиевның фәнни тикшеренүләре нәтиҗәсендә татар тел белемендә «морфология» һәм «синтаксис» белән беррәттән «сүзьясалышы» дигән яңа дисциплина барлыкка килә. Шул ук тикшеренүләргә нигезләнеп, галим татар тел белемендә беренче мәртәбә югары уку йортлары өчен «Хәзерге татар әдәби телендә сүзьясалышы» дигән уку әсбабы төзи (1988, 2003, 2005, 2009).

2009 елда Ф.Ә. Ганиевның «Функциональное словообразование в татарском литературном языке» дигән монографиясе нәшер ителә, тюркологиядә бу хезмәтнең аналогы юк. Хезмәттә сүзьясалышы мәгънәдән формага таба өйрәнелә. Ул татар телен чагыштырма-типологик планда өйрәнүдә зур әһәмияткә ия.

Ф.Ә. Ганиев чакыру буенча Төркиядә ике томлы «Төрки телләрнең гомуми грамматикасы»н төзүдә катнаша.

Ф.Ә. Ганиев – 300 дән артык фәнни хезмәт, шул исәптән 16 монография авторы. «Хәзерге татар әдәби телендә сүзьясалышы» дигән китабында галим татар сүзьясалышы өлкәсендәге барлык эзләнүләрен гомумиләштерә. Татар теленең өч томлы академик грамматикасының төзүчесе һәм фәнни мөхәррире Ф.Ә. Ганиев, башка авторлар белән бергә, әлеге хезмәт өчен Фән һәм техника өлкәсендә Татарстан Республикасы Дәүләт премиясенә лаек була.

Шуның белән бергә галим татар лексикографиясенә дә зур өлеш кертә. Ул – бер томлы «Русско-татарский словарь» (Казан, 1971), «Татарско-русский словарь» (Мәскәү, 1966) хезмәтләрен, «Татар теленең аңлатмалы сүзлеге» (Казан, 1977–1981) өчтомлыгын төзүдә катнаша. Аның фәнни җитәкчелегендә, редакциясендә һәм турыдан-туры катнашында «Татарско-русский словарь» (Казан, биш басма), «Русско-татарский словарь» (Мәскәү, дүрт басма), «Татарско-русский учебный словарь» (Мәскәү, Казан, өч басма) кебек саллы сүзлекләр басылып чыга, «Tatarca-türkçe sözluk» (Мәскәү) һәм «Türkçe-tatarca sözluk» (Мәскәү) һ. б. дөнья күрә.

2005 елда бер томлы «Татар теленең аңлатмалы сүзлеге» (басма табагы 143) дөнья күрә. Ул киң җәмәгатьчелек һәм белгечләр тарафыннан югары бәяләнә. Сүзлеккә тюркологиядә беренче мәртәбә

тезмә фигыльләр кертелә. С.И. Ожеговның бер томлы сүзлеге рус теле өчен ни дәрәҗәдә әһәмиятле булса, бу сүзлек тә татар лексикографиясендә шундый ук роль уйный.

Аның фәнни җитәкчелегендә, редакциясендә һәм турыдан-туры катнашында «Татарча-русча кеше исемнәре һәм фамилияләр сүзлеге = Татарско-русский словарь личных имен и фамилий» (2006) хезмәте басыла. Анда татар исемнәре рус телендә транслитерациядә бирелгән. Әлеге сүзлектә төрле тармаклар һәм структуралар өчен кирәкле 7 000 мең кеше исеменең дөрес язылышы теркәлгән.

Ф.Ә. Ганиев татар теле орфографиясе проблемалары, аның фәнни нигезләрен тикшерү белән дә шөгыльләнә. Аңлатмалы сүзлекләрнең орфографиясен исәпкә алып, аның белән берлектә «Татар теленең орфографик сүзлеге»нең яңасы төзелә һәм басылып чыга. Бу аңлатмалы сүзлекләр орфографиясенең язу өчен норма булып торуы белән аңлатыла.

Галим тарафыннан 2009 елда, татар һәм рус телләрен өйрәнү өчен, оператив рәвештә «Русско-татарский словарь» (62,5 басма табак) эшләнә һәм нәшер ителә. «Тезмә фигыльләрнең аңлатмалы сүзлеге»нең беренче кисәге (А–К хәрефләре) басылып чыга. Бу сүзлек татар телендә фигыль системасының гаҗәеп бай булуын ачык күрсәтә, тюркологиядә аның аналоглары юк. Халык хуҗалыгының һәм мәдәниятнең төрле тармакларында эшләүчеләргә адресланып, Татарстан Республикасы дәүләт телләрен курсларда һәм түгәрәкләрдә өйрәнү өчен, галим җитәкчелегендә 24 русча-татарча сүзлекчә эшләнә һәм дөнья күрә.

Алга таба «Татар теленең мәктәпләр өчен аңлатмалы сүзлеге» (автор табагы 70), «Русско-татарский словарь новых слов и новых значений» (автор табагы 40) «Татар-рус сүзлеге» (автор табагы 150) төзелә, 4 томнан торачак «Татар теленең аңлатмалы сүзлеге»н (автор табагы 450) төзү эше башлана. Бу сүзлекләр галим эшләп калдырган «инструкция» буенча төзелгән һәм төзелә.

Болар барысы да галимнең татар лексикографиясен үстерүгә зур өлеш кертүе турында сөйли.

Ф.Ә. Ганиев тарафыннан 117 доклад укыла, шуларның 24 е – Халыкара (Берлин, Бухарест, Прага, Мәскәү, Казан, Симферополь, Әнкара, Измир, Елази һ.б. шәһәрләрдә), 25 е – Бөтенсоюз һәм бөтенроссия конференцияләрендә. Галим 110 фәнни басманың фәнни мөхәррире була.

Ф.Ә. Ганиев үзенең фәнни мәктәбен булдыра. Аның җитәкчелегендә 31 кандидатлык диссертациясе яклана. Галим тәкъдим иткән яңа фәнни концепцияләр һәм нигезләмәләр буенча 14 докторлык һәм 25 кандидатлык диссертациясе языла һәм яклана. Фәнни консультация алу өчен, Казанга аның янына төрле төбәкләрдән һәм республикалардан да галимнәр еш килә.

Ф.Ә. Ганиев – Татарстан Республикасы Югары Советы тарафыннан расланган «ТР халыклары телләрен саклау, өйрәнү һәм үстерү

буенча дәүләт программасы» һәм «Татарстан Республикасы халыклары телләре турында» Татарстан Республикасы законы проектларын әзерләүдә башлап йөрүчеләрдән. Татар телен дәүләт теле буларак гамәлгә кую буенча галим төрле комиссияләрдә эшли, күпсанлы мәкаләләр бастырып чыгара, һәм аларда татар телен сүзләр түгел, ә гамәлләр генә дәүләт теленә әйләндерәчәген ассызыклап әйтә.

Зур фәнни эш алып бару белән бергә, Ф.Ә. Ганиев 30 елга якын Казан дәүләт университетында, Казан һәм Яр Чаллы педагогика институтларында махсус курслар алып бара, Башкортстан, Кабарда-Балкар университетларында, Алабуга дәүләт педагогика институтында лекцияләр укый. Докторлык һәм кандидатлык диссертацияләре яклаганда, еш кына рәсми оппонент буларак чыгыш ясый.

Берничә ел дәвамында (өзеклекләр белән) галим Казан дәүләт университетында, Алабуга дәүләт педагогика институтында Дәүләт имтихан комиссиясе һәм Баш аттестация комиссиясе рәисе була.

Ф.Ә. Ганиев республиканың һәм үзе эшләгән Институтның иҗтимагый тормышында да актив катнаша: озак еллар Институтта профком рәисе урынбасары, аннан рәисе булып эшли. Лингвистика буенча Республика координацион советын җитәкли, СССР Фәннәр Академиясенең «Тел һәм җәмгыять» фәнни советы әгъзасы, татар телен гамәлгә ашыру буенча рәис урынбасары, Совет тюркологлары комитеты әгъзасы, ТР ФА ТӘһТИ Гыйльми советы әгъзасы, ТӘһТИ һәм КДУның диссертация советлары әгъзасы, Казан шәһәр думасының топонимика комиссиясе әгъзасы, Бөтенроссия шәркыятчылар җәмгыяте әгъзасы була.

Ф.Ә. Ганиев берничә дәүләт медале белән бүләкләнә.

Кембридж биографик үзәге (Англия) тарафыннан филологиягә зур өлеш керткәне өчен аның исеме «Знаменитые люди XX века» (1998), «Международные интеллектуалы: кто есть кто» (1999), «Современная наука» (2003) энциклопедияләренә кертелә, ул Төркия лингвистика җәмгыятенең чит ил мөхбир әгъзасы (2000) һәм Америка биографик институтының киңәшчесе (2000) итеп сайлана. Рус фәннәр һәм сәнгать академиясе тарафыннан аның исеме «Известные русские: кто есть кто на рубеже тысячелетия» (3 нче басма, 2000) биографик белешмәлегендә дә теркәлә.

Филология фәннәре докторы, профессор Ф.Ә. Ганиев татар тел белемен һәм тюркологияне үстерүгә үзеннән гаять зур өлеш кертте.

Алишина Хәнисә Чайдат кызы,
филология фәннәре докторы,
Түмән дәүләт университеты профессоры

Алишина Ханиса Чайдатовна,
доктор филологических наук,
профессор Тюменского государственного университета

kaf_tatarlit@utmn.ru